

ПАМ'ЯТЬ ПРО ТОТАЛІТАРНІ РЕЖИМИ ХХ СТОЛІТТЯ У МУЗЕЯХ СУМЩИНИ

Л.І. Рожкова, к.і.н., доцент кафедри ДПД та українознавства СНАУ

aluda-6619@ukr.net

Сумський національний аграрний університет

Після падіння комуністичних режимів в ряді країн Європи створені Інститути національної пам'яті як державні інституції, призначення яких полягає у збереженні історичної пам'яті і формуванні комеморативної політики. Зокрема, 2002 р. було відкрито музей в Будапешті (офіційна назва – «Будинок терору»), розташований у приміщенні, де у 1940 – 1945 роках була штаб-квартира угорських фашистів, а в 1945 – 1956 роках – штаб-квартира таємної поліції Угорського комуністичного режиму. Частиною музейного комплексу є парк скульптур «Мементо» (у перекладі – «пам'ятай»), де візуально втілено пам'ять про тоталітаризм. Чи не найцікавішим експонатом парку є «Чоботи Сталіна», які є фрагментом пам'ятника, знесеного 1956 р. як символ радянської присутності в Угорщині [1, с.19]. У Німеччині створений Музей історії таємної поліції «Штазі». У столиці Литви Вільнюсі колишня будівля КДБ (Комітету державної безпеки) перетворена на Музей жертв геноциду та створено музейну експозицію «Грютас - парк». У Латвії у приміщенні радянського музею «латиських стрільців» відкрито Музей окупації.

На відміну від країн Східної Європи, тоталітарне мислення і радянська історична пам'ять в ментальності українського суспільства пустили глибоке коріння, тому заходи з декомунізації носили непослідовний характер. Наприклад, в Сумах пам'ятник В. Леніну (встановлений 1982 р., скульптор Е. Кунцевич, архітектори І. Ланько, А. Заваров) було перенесено 2000 р. на околицю міста, де він перебував у непристосованих умовах і був місцем стихійних зібрань і специфічного дозвілля молоді прилеглих вулиць.

Проведення систематичної і послідовної політики з декомунізації, дерадянзації і дерусифікації українського народу стало можливим лише в умовах демократизації суспільства, об'єднання зусиль державних органів, представників наукової спільноти, громадськості. Стихійний демонтаж пам'ятників В. Леніну (так званий «ленінопад») розпочався наприкінці 2013 р., під час Євромайдану. В окремих випадках він здійснювався силами громадських активістів і супроводжувався частковим або цілковитим руйнуванням пам'ятників, деякі пам'ятники зникли. Після ухвалення у квітні

2015 р. законів про декомунізацію, зокрема, Закону України «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки», процес зміни топонімічних назв, демонтажу пам'ятників радянської доби набув масового характеру. В Сумській області станом на кінець 2016 року, було демонтовано 86 пам'ятників комуністичним вождям, з них 54 - пам'ятників В. Леніну, в цілому в Україні 2389 та 1320 пам'ятників відповідно [2]. Символи державної влади перетворювалися на комунальне майно з невизначеним подальшим призначенням. У процесі декомунізації постало питання про цивілізовані способи позбавлення міського простору від візуальних маркерів тоталітарного режиму.

На відміну від інших європейських країн, в Україні відсутній значний досвід створення музеїв тоталітаризму. Існує музей – меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (м. Львів). У Тернополі, у приміщенні одного з корпусів технічного університету розгорнуто експозицію, яка складається, переважно, з радянських артефактів та тогочасних атрибутів, тому цей заклад є, скоріше, музеєм радянського минулого. Подібні за змістом експозиції музею радянського побуту у Запорізькому університеті, музею «Радянська школа» у Закарпатській області, деяких приватних колекцій. Звісно, соціальний простір, особисте життя людини, незважаючи на ідеологічний тиск, мало свої позитиви. Однак, музейно - меморіальні простори мають не лише нести пам'ять про події минулого, але й виконувати виховну функцію. [3, с.61].

Символічно, що в рік століття жовтневого більшовицького перевороту та пам'яті жертв «великого терору» у середовищі наукових та музейних працівників виникла ідея створення музею радянського тоталітаризму. Зокрема, з ініціативи керівництва Українського Інституту Національної Пам'яті, у Києві створюється Музей монументальної пропаганди СРСР. Місцем розташування Музею обрано колишню Виставку досягнень народного господарства з архітектурним ансамблем у стилі радянського монументалізму. Подібні проекти втілюються і на регіональному рівні: в одному з районів Одеської області створено «Парк радянських скульптур».

Для того, аби пам'ятники комуністичної доби, позбавлені колишнього ідеологічного навантаження, перетворити на форми політики пам'яті, необхідна продумана концепція та відповідний історико – культурний ландшафт. Згідно з науковою класифікацією музеїв, заповідники – це музеї комплексного типу просто неба, що володіють особливою цінністю й отримали цей статус згідно з постановами урядових органів [4, с. 65-66]. Статус заповідника передбачає особливий режим збереження й використання територій та об'єктів. Ідею зібрати, зберегти демонтовані пам'ятники комуністичної доби та створити

експозицію «Парк радянського періоду» взялися реалізувати наукові співробітники Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі. Автором ідеї виступив директор Сергій Володимирович Тупик, куратором проекту – старший науковий співробітник Борис Іванович Кирбаба. Заповідник у Путивлі включає, серед інших об'єктів, Музей партизанської слави та виставку військової техніки часів Другої світової війни в Спадщанському лісі в 15 км. від міста. Поблизу музею, на відкритому майданчику, вирішено розмістити монументальні твори (пам'ятники, погруддя, скульптурні групи), зібрані співробітниками заповідника на території Сумської та інших областей, окремі твори, надані приватними колекціонерами. Найбільшим експонатом є пам'ятник В. Леніну (скульптор П. Мовчун, архітектор С. Кілесю, 1985), який до недавнього часу знаходився на центральній площі м. Путивля. Експонати оздоблено табличками із супровідною інформацією (місце, де перебував пам'ятник, дані про автора, час встановлення). На окремих стендах планується розмістити стислу історичну довідку про діячів комуністичного режиму. Таким чином, символічний ландшафт Спадщанського лісу поєднує різні засоби збереження історичної пам'яті про тоталітарні режими ХХ століття – комуністичний, фашистський, нацистський.

На даний час експозиція складається з 46–ти експонатів. Частина пам'ятників, зокрема, фігури С. Кірова та Й. Сталіна перебувають на реставрації. Питання про художню цінність пам'ятників належить до компетенції архітекторів та мистецтвознавців, проте художня школа реалізму є частиною мистецької спадщини ХХ століття. І навіть в умовах жорсткої уніфікації мистецького процесу інколи з'являлися твори, позначені оригінальністю творчого задуму та високою професійністю виконання. Наприклад, відомий скульптор, уродженець Сумщини І. Кавалерідзе створив новаторський пам'ятник В. Леніну в м. Шостці у вигляді агітаційного комплексу, який, на жаль, не зберігся та пам'ятник «Розкутий прометей» у Ромнах [5, с. 11]. Отже, у майбутньому експонати можуть бути предметом досліджень істориків та мистецтвознавців. В даний час відбувається розробка концепції та змістовного наповнення експозиції, у тому числі радянськими артефактами другої половини ХХ століття. Йдеться як про типові зразки радянського символізму (прапори, вимпели, відзнаки, зразки наочної агітації тощо), так і про унікальні, наприклад, комуністичний символ «серп і молот», виготовлений з цукру, що прикрашав собою приміщення заводу управління одного з підприємств Сумщини.

Відвідувачі музею матимуть можливість ознайомитись зі зразками мистецтва комуністичної доби, разом з тим важливо відтворити важку атмосферу страху, відсутності громадянських прав і свобод, що має особливе

значення для виховання молоді. Спеціальна екскурсія та інформація про наслідки політики тоталітарної держави посилюватимуть вплив на почуття та свідомість відвідувачів, спонукатимуть до дискусій та роздумів.

Сучасний музей – це не лише зібрання мистецьких творів, він повинен стати важливим інструментом політики історичної пам'яті. Зміна топоніміки, знесення з вулиць та площ матеріальних символів минулого – лише перший крок на шляху до перебудови свідомості суспільства. Експозиція Музею тоталітаризму має на меті не забуття радянського минулого, а навпаки, бути прикладом того, що ніколи не повинно повторитися.

Особливий підхід до створення музею на основі «наративу пам'яті» (за Г.Касьяновим) було втілено у меморіально-освітньому комплексі пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родина пам'ять» у місті Шостці. Ідея належить співробітникам Документаційного центру дослідження історії порохового заводу м. Лібенау (Німеччина), в якому під час Другої Світової війни працювали близько 2 тис. осіб, примусово вивезених з України. В 1990-х рр.. громада німецького міста почала досліджувати воєнний період історії свого краю, з часом пошуки привели до Шостки – міста на Півночі Сумщини, відомого завдяки військовим заводам з виробництва вибухових речовин та деталей зброї. Із зустрічною ініціативою виступили художник Кролевецької ткацької фабрики Іван Дудар, який розшукував документальне підтвердження своєї праці на пороховому заводі фірми «Айбіа» поблизу сіл Штаєрберг та Лібенау й на початку 2000-х рр.. звертався до бургомістрів цих сіл у Нижній Саксонії. Упродовж 2005 – 2011 рр. Документаційний центр (виконавчий директор Мартін Гузе) проводив інтенсивні пошуки свідків, документів в архівах Німеччини та України. Партнерами у роботі Документаційного центру виступили Українсько-німецький фонд «Взаєморозуміння і примирення», а з 2008 р. - Міжнародна гуманітарна організація «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність». За цей час було зібрано багато цінних документів про мешканців Шостки та навколишніх сіл, які були примусово вивезені і працювали на пороховому заводі у Лібенау. Після узгодження попереднього проекту експозиції з міським головою Шостки Миколою Ногою було вирішено розмістити зібрані матеріали у місцевому краєзнавчому музеї. До підготовки експозиції долучилися музейні працівники, науковці Інституту історії України НАНУ, співробітники відділу архітектури і містобудування Шостки. Згодом, коли до робочої групи приєднався Народний художник України Анатолій Гайдамака, проект набув нової форми – створення окремого музею, який розмістили в одному з приміщень виробничого об'єднання «Свема». У пошуку експонатів для нового музею брали участь місцеві краєзнавці, вчителі, мешканці Шостки. Розширилася й наукова концепція

експозиції, яка включала матеріали про репресії 1930-х рр., події нацистської окупації, повоєнні долі колишніх оstarбайтерів та військовополонених. 15 жовтня 2015 р. відбулося урочисте відкриття меморіально-освітнього комплексу пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родинна пам'ять». Головна ідея експозиції «Родинна пам'ять» полягає у тому, щоб на основі особистих документів (фотографії, листи, спогади, щоденники) та речових експонатів показати долю різних груп цивільного населення України у роки Другої Світової війни. Хронологічно розповідь охоплює життя кількох поколінь і відображає основні події історії країни протягом усього ХХ століття – форсовану модернізацію міста і села, репресії, роки нацистської окупації та повоєнне життя репатріантів. Музейні інсталяції, складені з меблів та особистих речей, відтворюють атмосферу тих часів, допомагають зрозуміти настрої та почуття людей, відображають основні тенденції суспільного життя: українську національну і радянську індустріально – модернізаційну.

Отже, сучасний музей – це не лише зібрання мистецьких творів, він повинен стати важливим інструментом політики історичної пам'яті. Зміна топоніміки, знесення з вулиць та площ матеріальних символів минулого – лише перший крок на шляху до перебудови свідомості суспільства. Експозиція музею тоталітаризму має на меті не забуття радянського минулого, а навпаки, бути прикладом того, що ніколи не повинно повторитися. Сучасні комеморативні практики, зокрема, й на локальному рівні, передбачають як цивілізовані способи позбавлення від пам'ятників і назв, які символізують комуністичний період історії ХХ століття, так і й створення меморіальних просторів, спрямованих на переосмислення минулого та дискусії про майбутнє.

Література

1. Ковалевська О.Звільнення простору. Декомунізація як деколонізація українських міст // О.Ковалевська //Український тиждень. – 2015. №47 (419) 27. 11 – 3.12.- С.18-20.
2. <http://www.memory.gov.ua/news/ponad-50-tisyach-vulits-zminili-nazvi-vprodovzh-2016-roku>
3. Ігор Пошивайло:»Спорудження помпезних і німих меморіалів – це радянська традиція». Спілкувалася Ганна Трегуб// Український тиждень. – 2019.№6 (586) 8-14. 02. 2019. – С.60-63.
4. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеезнавство: навч. посіб. /М. Рутинський, О. Стецюк // К.: Знання, 2008. – 428 с.
5. Дейнека А.И. Памятники архитектуры Сумщины / А.И. Дейнека // Харьков: Прапор, 1988. - 199 с.